

КИЇВ У ПЕРШІ ДНІ ОКУПАЦІЇ (19–28 ВЕРЕСНЯ 1941 РОКУ)

У цій короткій розвідці спробуємо відтворити соціально-політичну ситуацію в Києві, яка склалася від початку нацистської окупації і передувала трагічним подіям 29–30 вересня 1941 р.

Дещо зі статистики. За переписом населення 1939 р., в Києві налічувалось 847 тисяч мешканців, з них 26,5% становили євреї¹. 1940 року кількість киян сягнула 930 тисяч². З початком війни, від 23 червня 1941 р. близько 200 тисяч киян було призвано до лав Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА)³: молодших 36 років – за мобілізацією, старших чоловіків – «на проходження зборів».

Починаючи з 1 липня 1941 р., у зв'язку з несподівано швидким просуванням фронту, ще 325 тисяч киян евакуювали на схід⁴. Поїхали кваліфіковані робітники, інженери й техніки київських оборонних та привієняних до цієї категорії промислових підприємств (хто мав від мобілізації «бронь» на випадок війни), відповідальні працівники державних та компартійних установ, відомі діячі науки, культури та мистецтва, члени їхніх родин, а також родини командного складу РСЧА

¹ ДАК, ф. Р-11, оп. 4, спр. 24, арк. 2.

² Там само, оп. 6, спр. 9, арк. 1. Див. також: Киев. Энциклопедический справочник / Под ред. А.В. Кудрицкого. – Изд. 2-е. – К., 1985. – С. 30.

³ Звід пам'яток історії та культури України. Київ. – Кн. I, ч. I. – К., 1999. – С. 64; Подвиг на віки. Книга пам'яті України. Місто-герой Київ. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 2000. – С. 130.

⁴ Там само.

та НКВС. Спорожніли великі відомчі житлові будинки, подекуди цілі квартали – особливо на елітних Липках. Спорожніли й будинки наркоматів та готелі на Хрещатику.

Біженці із західних областей у Києві не затримувались – особливо ті, хто вже побував в ешелонах та на шляхах відступу під бомбами: вони намагались відправитися якомога далі на схід. А то були, переважно та знов-таки, члени родин командного складу РСЧА, відповідальних працівників державних, партійних, каральних органів. Усі вони прямували вглиб країни, бо темпи перших днів війни чітко давали зрозуміти, що наступ ворога вдасться зупинити нескоро.

Неможливо точно визначити військові та природні втрати серед мирного населення в цей час, оскільки всі реєстраційні книги кладовищ радянська влада в 1941 р. знищила, коли залишала місто. Кияни стали свідками жахливих видовищ: розстріляних та спалених в'язнів Лук'янівської тюрми⁵ та останніх жертв, знищених енкаведистами у «тюрподах»⁶ – під час втечі з Києва. Ніхто не назве кількість покинутих та померлих у міських шпиталях поранених червоноармійців...

Героїко-трагічна оборона Києва, що тривала на правому березі Дніпра від 11 липня до 19 вересня 1941 р., завершилася оточенням 665-тисячного радянського війська⁷ на лівому березі та здачею Києва ворогу.

19 вересня 1941 р. начальник Генерального штабу сухопутних військ Вермахту генерал-полковник Франц Гальдер отримав донесення: «З 12.00 над Києвом майорить німецький прапор»⁸. На цей момент у залишеному напризволяще Києві могло перебувати близько 400 тисяч мешканців та невелика кількість червоноармійців і

⁵ Кричевська-Росандіч К. Київські спогади дитинства (уривки) // *Родовід*. Наукові записки до історії культури України. – 1997. – № 15. – С. 82.

⁶ Левитська І. Обличчя пам'яті // *Київ*. – 2003. – Ч. 9. — С. 162. «Тюрпод» – тюремний підвал, де виконувалися смертні вироки. Тут ідеться про такий підвал по вул. Володимирській, 33.

⁷ *Українське слово*. – 1941. – 28 вер. – С. 1. Радянські джерела, звичайно ж, подають меншу кількість полонених – 453 тисячі (див.: Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999. – Т. 12. – С. 77), але це аж ніяк не применшує жахливості трагедії.

⁸ Гальдер Ф. Военный дневник. – М.: Воениздат, 1971. – Т. 3. – С. 362.

командирів, які не встигли переправитись на лівий берег до підриву мостів через Дніпро.

Радянська влада жорстко вчинила з тими покинутими киянами, керуючись настановами, які випливали з відомого виступу Сталіна по радіо 3 липня 1941 р. Вождь закликав не залишати на окупованих територіях жодного кілограма зерна, жодного літра пального, жодного вагона. Отож, до 5 серпня 1941 р. з Києва було вивезено на Схід десятки тисяч вагонів різного вантажу, у тому числі продовольство. У Дніпрі біля Києва затопили останні баржі з борошном, цукром, сіллю. А коли 18 вересня кияни побачили, що армія залишає місто, почалися масові грабунки продовольчих та промтоварних крамниць⁹.

Щодо зустрічі німців киянами – завжди згадують якихось дідуганів із хлібом-сіллю. Справді, киянам було цікаво спостерігати прихід невідомої нової сили. Наведемо спомин Катрусі Кричевської, яка п'ятнадцятирічною дівчинкою з косичками 19 вересня стояла навпроти Лук'янівського базару: «Наш сусід з 3-го номера (по вулиці Мельникова. – Д.М.) з малосінької халупки багатодітний кравець, єврей, стояв коло нас, тримаючи блюдечко, на якому лежав солоний огірок. Так сусід вітав “визволителів від комунізму”»¹⁰. Додамо: через десять днів і ця родина теж пішла у Бабин Яр...

А радянська земля мусила горіти під ногами підступного ворога. Місто зустріло німців без електрики та водопостачання, без телефонного, телеграфного й поштового зв'язку, без трамвайного руху: всі системи життєзабезпечення вивели з ладу радянські підпільники-диверсанти, частогусто ними були самі ж працівники цих закладів та установ. Однак за ці дії нацисти почали розстрілювати саме євреїв. Так, уже 20 вересня кияни, які прямували до Дніпра по воду, бачили обіч сходів до пам'ятника Хрещення Русі (колони Магдебурзького права) тіла розстріляних чоловіків, поруч валялися їхні паспорти з відповідним записом про національність¹¹.

До киян уже долинули чутки про те, що в окупованому 20 липня Фастові німці розстріляли всіх євреїв¹².

⁹ *Форостівський Л.* Київ під ворожими окупаціями. – Буенос-Айрес, 1952. – С. 23.

¹⁰ *Кричевська-Росандіч К.* Мої спогади. – К., 2006. – С. 66.

¹¹ *Малаков Д.* Кияни. Війна. Німці. – К., 2008. – С. 42.

¹² Там само. – С. 62.

21 вересня у людних місцях на стінах київських будинків та на парках з'явилися перші накази окупаційної влади: про реєстрацію чоловіків, про вимогу стати до праці за попереднім місцем роботи, про здачу зброї та надлишків продовольства (малося на увазі награбоване в дні беззладдя) тощо. За невиконання цих наказів – звинувачення в саботажі та розстріл.

Кияни могли не знати, що 24 липня нацисти розстріляли усіх євреїв окупованої Шепетівки, потім – Бердичева, Вінниці. 11 вересня штаб айнзацгрупи С повідомив у Берлін, що в Кам'янці-Подільському розстріляно 23 600 євреїв (серед них 14–16 тисяч депортованих сюди угорських євреїв). Ці акції здійснювалися без будь-яких звинувачень у саботажі саме євреїв, а винятково за настановами нацистської ідеології. Нагадаймо: після підписання 1939 р. відомого пакту Ріббентропа – Молотова радянська пропаганда припинила критику нацистського (тоді вживали поняття «фашистського») режиму в Німеччині, вже не згадуючи жодним словом про ставлення гітлерівців до євреїв у самій Німеччині.

Оволодівши Києвом, німці довідались від полоненого радянського командира (тоді не вживали слово «офіцер») про мінування громадських будинків і хутко повитягали з тих підвалів вибухівку разом із радіокерованою апаратурою, закладені інженерними підрозділами 37-ї армії та енкаведистами. Німецькі сапери своєчасно розмінували будинки уряду, Верховної Ради, штабу КОВО на Банковій, 11, НКВС на Володимирській, 33, музею Леніна (нині – Будинок учителя), оперного театру тощо. Фактично окупанти врятували для прийдешніх поколінь киян ці споруди. Але тоді німці не знали, що так само задалегідь «совети» замінували Успенський собор та Хрещатик. Останній залишився майже безлюдним – із порожніми готелями, установами та квартирами евакуйованої радянської еліти. Ці помешкання, як і передбачалося, заселили новоприбулі окупанти. Ніхто з них не здогадався, що і там усе заміновано. Деякі мешканці знали, але вважали, що це зроблено на випадок вуличних боїв, до яких місто ретельно готувалося. Але ж ворог просто зайшов у Київ слідом за відступаючими захисниками, тож ніяких вуличних боїв уже не могло бути. Про те, що мінування мало інші – підступніші й далекоглядніші – цілі, на думку не спадало. Певною мірою спрацювали чутки, умисне поширювані в дні оборони міста: мовляв, пляшки з легкозаймистою рідиною, закладені на горищах хрещатицьких будинків, призначалися для того, аби комсомольці

кидали їх на ворожі танки, якщо ті прорвуться на головну вулицю столиці. То вже за кілька десятиліть по війні стала відомою справжня мета зловісних пляшок на горищах: посилити дію вогню. Нагадаймо: газу тоді в Києві не було, їжу кияни готували на варистих печач на дровах та, переважно, на примусах, тож на кухнях зберігалися оберемки наколотих дров та бідони й сулії з гасом. З початком війни люди намагалися робити запаси речей першої потреби: сіль, мило, сірники, крупи і... гас! Один дядько з вулиці Лютеранської вихвалявся, що заготовив гасу повну ванну – 150 літрів! Отож, горіти було чому. Плюс сухі після спекотного літа дерев'яні горища, крокви, перекриття, перегородки, меблі. Ті, хто готували грандіозну пожежу, все це врахували. Напевно, їхню уяву лоскотали відомі кожному зі шкільної лави рядки лермонтовського «Бородина»: «Скажи-ка, дядя, ведь недаром Москва, спалённая пожаром, французу отдана?!» Ану-мо, тепер – Київ, адже війна – «Отечественная», про що газета «Правда» сповістила одразу ж!

А тепер наведемо рядки з допису Ф. Гладка, вміщені 21 жовтня 1941 р. в газеті «Українське слово»:

«Перший вибух хмарою диму затьмарив ясний день. Полум'я охопило крамницю “Дитячий світ”, яка містилася на розі Прорізної вулиці та Хрещатика. З цього почалося. Вибух чергувався за вибухом. Пожежа поширилася вверх по Прорізній вулиці і перекинулася на обидва боки Хрещатика. Вночі кияни спостерігали велику криваву заграву, яка не вщухала, а невпинно розросталася. Жидо-більшовики зруйнували водогін. Пожежу гасити було неможливо. В той час вогонь був господарем – він жер і знищував будинок за будинком. Згоріло 5 кращих кінотеатрів, театр юного глядача, театр КОВО, радіо-театр, консерваторія та музична школа, центральний поштамт, будинок міськради, 2 найбільших універмаги, 5 найкращих ресторанів та кафе, цирк, міський ломбард, 5 найбільших готелів (“Континенталь”, “Савой”, “Гранд-Готель” та ін.), центральна міська залізнична станція (квиткові каси), будинки архітектора та вчених, 2 пасажі, друкарня, 8-а взуттєва фабрика, середня школа, понад 100 найкращих крамниць. Загибло багато бібліотек, цікавих документів, коштовних речей. Наприклад, в Київській консерваторії згорів великий орган і щось 200 роялів і піаніно. Навіть важко собі уявити і підрахувати величезні розміри цього нечуваного злочину советів!»¹³.

¹³ *Гладко Ф.* Наслідки пожежі в Києві // *Українське слово.* – 1941. – 21 жовт. – С. 3.

Усю протипожежну техніку, в тому числі 40 спеціальних автомобілів, теж задалегідь евакуювали з Києва, щоправда, далі Броварів машини не рушили за браком пального.

А німці, намагаючись приборкати вогонь, застосували свої армійські пожежні автомашини. Автонасоси, з'єднані послідовно, качали воду просто з Дніпра. Рукава проклали від Набережного шосе на Хрещатик по сходах, що ведуть до вже згаданого пам'ятника Хрещення Русі. Але невгамовні підпільники робили спроби вночі різати ті рукава: а щоб горіло!

У боротьбі з пожежею німецькі сапери підірвали кілька будинків, аби припинити поширення вогню. Скільки тоді загинуло німців і киян, ніхто й ніколи вже не дізнається...

Вибухи й вогонь за тиждень повністю знищили забудову Хрещатика: непарний бік від будинку № 5 до Бессарабської площі, парний бік – від теперішнього майдану Незалежності до вулиці Богдана Хмельницького. Так само згоріло все доцентру на вулицях Інститутській (парний бік – до Ольгинської), непарний бік на Ольгинській, Заньковецької, на теперішній архітектора Городецького; Лютеранська – нижня частина, Прорізна (ліворуч – до Пушкінської, праворуч – до вулиці Паторжинського), Пушкінська – обидва боки від Прорізної до Богдана Хмельницького. У цих кварталах вигоріло геть усе¹⁴. Але Український драматичний театр імені Івана Франка вцілів.

Коли догоріло, німці підірвали фасади кількох будинків на Хрещатику та Прорізній, які загрожували падінням та новими жертвами.

5 жовтня уповноважений нацистського міністерства окупованих східних областей при групі армій «Південь» гауптман д-р Ганс Кох повідомляв: «...пожежа Києва 24–29 вересня 1941 р. знищила власне центр міста, тобто найкращу й величнішу його частину – з двома найбільшими готелями, поштамтом, радіоцентром, телеграфом та кількома універмагами. Пожежею охоплено терен до 2 кв. км, без даху над головою залишилось близько 50 тисяч людей; вони сяк-так розміщуються в покинутих помешканнях».

28 вересня газета «Українське слово» вмістила статтю німецького військового кореспондента Віллі Елерса, де, зокрема, були такі рядки: «Взагалі

¹⁴ Київ. 1941–1943. Фотоальбом / Автор-упор. Д. Малаков. – К., 2000. – С. 101–142.

всі багаті жиди повтікали й полишили сотні тисяч своїх одноплемінників. Вони ходять тепер як духи по вулицях і стараються вчитати на наших лицях, чи буде для них яке милосердя»¹⁵.

Щоправда, сотень тисяч євреїв у Києві тоді не могло бути, а заледве до 40 тисяч, як подається в довідці Центрального штабу партизанського руху «О положении в городе Киеве и районах Киевской области» станом на 10 жовтня 1942 р.¹⁶, але це аж ніяк не применшує розмірів трагедії, що сталася...

Того ж дня, 28 вересня, по Києву було розвішано оголошення, сумно відомі тепер на весь світ, що починалися словами: «Наказується всім жидам міста Києва і околиць зібратися в понеділок дня 29 вересня 1941 року до год. 8 ранку при вул. Мельника–Доктерівській (коло кладовищ)». Кожному справжньому киянині тоді й тепер зрозуміло, що таку адресу міг подати аж ніяк не киянин: вулиці Мельника (точніше – Мельникова) та, очевидно, Дегтярівська, а не Доктерівська, беруть початок від Лук'янівської площі та однойменного базару і від цього місця розходяться віялом під гострим кутом. Вулиця Мельникова справді веде в бік Лук'янівських кладовищ (православного, військового та вже не існуючих єврейського, караїмського та магометанського). Вулиця Дегтярівська проходить лише повз південний кінчик Лук'янівського православного кладовища. Таким чином, укладачі тексту розпорядження дали тільки напрямок, умисне приховавши саме місце запланованої акції, аби, певною мірою, збити з пантелику тих, хто мав з'явитися на ранок 29 вересня. Отже, повторимо, авторами тексту не могли бути кияни.

Так само, на нашу думку, не варто шукати будь-який зв'язок між пожежею на Хрещатику та стратами у Бабиному Яру, бо попередні розстріли євреїв в інших містах України, на захід від Києва, так само, як потім і на сході – у Харкові (Дробицький Яр), не були наслідками диверсій чи саботажу місцевого населення – все це чинилося відповідно до ідеології та практики німецького нацизму.

¹⁵ *Елерс В.* Київ зберіг своє українське обличчя // *Українське слово.* – 1941. – 28 вер. – С. 2.

¹⁶ ЦДАГОУ, ф. 62, оп. 1, спр. 183, арк. 178.